

ANG AKING GUBAT

Ellen Sicat

PINTAS AT HINDI PAPURI ANG PAGTAWAG NG IBA NA *GUBAT* ANG apat na raan at dalawampu't isang metro kuwadrado kong bakuran. Hindi ko magawang magdamdam, sapagkat ginawa ko itong madawag na kahuyan, sa halip na magandang halamanan.

Maliit, nababakuran. Supil ang paglaki at pagtaas ng mga punongkahoy sapagkat parati kong pinuputulan. Abot tuhod pa lang, tinatangalan ko na ng korona . Pagsasalin iyon ng kapangyarihan sa nakababatang mga puno upang ang mga ito'y sumirit at magkapuwang. Marami ang mga ito, kaya kailangang paghatian nito ang biyaya ng lupa, hangin, tubig at araw.

Sa kadawagan ng gubat sa aking bakuran, nahawan ang gubat sa aking kalooban. Kahit anong laki ng aking problema -- pumapayapa ako, pagtanaw ko, sa aking gubat. Ito ang aking altar. Itinuturing kong kaibigan ang aking mga puno't halaman. Kahit alam kong hindi dapat ang *siya, kaniya, sila* at *kanila*, ginagamit ko pa rin ang mga panghalip na ito sa kanila.

Walong punong mangga, anim na niyog, walong kalamansi, tatlong kaimito, dalawang tsiko, dalawang bayabas, isang langka, anim na atis, tatlong guyabano, apat na lanzones at isang rambutan ang nagsisiksikan sa aking bakuran. Padami nang padami ang tanim kong mga puno at halaman sa paso, lata o sa anumang maaaring pagtamnan. Nang naubusan na ako

ng paglalapagan, isinabit ko na sa pader at puno At hindi lang isang hilera. Sa parteng naarawan, dalawa o tatlong hilera ang nakasabit na halamang pinatubo ko sa basyong bote ng softdrink at mantika.

May halina ang indayog ng halamang nakasabit. Umaagos ang dahon at sanga, pumapaimbulog ang bulaklak -- parang pagtatatak sa kamalayan ng nilipad na palda ni Marilyn Monroe.

Tinitipon ko ang panahon sa mga tanim kong puno. Kung binigyan ko ng puno sa lata o paso ang isang kaibigan o kaanak, ibinigay ko rin ang aking panahon. Parang nagbasag sila ng alkansiya kapag inilipat ang puno sa kanilang bakuran. Madaling mamumunga dahil ilang taon na itong nakatanim.

Itinatali ko ang mga puno sa isa't isa. Kapit-sanga nilang nilalabanan ang hagupit ng hangin at bagyo. Pati mga puno, kailangan ng pagkakaisa at tulongan upang hindi dapurakin ng anumang sakuna. Kung sila man ay tamaan ng kalamidad, may sasalo sa kanila.

Noong unang nakita ng aking bayaw na agronomist ang aking itinanim na mga puno – agad niyang ipinayong bawasan ko. Bale ba, noon, may lima pa akong puntod ng saging na saba. Magsisiksikan umano, ang mga ito paglaki. Hindi ko rin daw maaasahang mamunga. Hindi marahil niya napansing may nakalawit na puso at bunga ang bawat puntod ng saging.

Nang muli silang nagbalikbayan ng kaniyang pamilya pagkaraan ng dalawang taon, namumunga na ang mga bayabas. Dalawang buwig ng saging ang nakasabit sa kusina. Kinunan ng retrato ng kasama niyang anak, ang mga puno ng saging na may nakalawit na bunga. Pagkaraan, inani ko ang mga puso at ipinaulam sa kanila. Nagustuhan ng aking pamangkin ang kilawing puso. Ayon sa aking kapatid, kalasa iyon ng *artichoke*. Nagdala pa sila sa Italya ng puso at dalawang piling na saging. Muling inungkat ng aking bayaw na bawasan ko ang mga puno. “Gubat na,” sabi niya.

Iyon nga ang gusto kong mangyari, ang magkaroon ako ng sariling gubat. Parang imposible ito noong kalilipat namin sa aming bagong bahay.

Bawat hukay ko noon ng pagtatamnan, basurang hindi nabubulok ang aking nakakalkal. Nakahambalang ang bloke-bloke ng sementong tinibag mula sa ni-*renovate* na bahay. Putik na sintigas ng bato ang lupa, kaya hinaluan ko ng buhangin ang itinatabon ko sa mga punla. Iyong mga hindi ko maihukay nang malalim, pahilig ang ginawa kong tanim. Mayroong pagbaon ko ng bareta, tuloy-tuloy itong lumubog. Tubig ang nasa ilalim!

Bawat kaibigang alam na mahilig akong maghalaman, nagpayong masiyahan na lang akong magtanim sa paso -- mukhang walang puwedeng itanim sa aking bakuran. Gayunman, hindi pa rin ako pinanghinaan ng loob.

Pagkaraan ng pitong taon, gubat na nga ang aking bakuran. Tama ang aking kamag-anak na agronomist – hindi ko maaasahang magbunga ang mga ito nang maayos. Gayunman, hitik sa bunga ang mga atis at bayabas. May limang bunga ngayon ang puno ng langkang nasa gawing kanan ng lote. Nagbunga rin kahit paano ang isang puno ng rambutan at mangga. Wala pang kalahating kilo ang ibinunga subalit kung aking ipagmalaki, parang isang tiklis ang naani ko. Paisa-isa kung magbunga ang guyabano. Para sa akin, iyon na ang pinakamalamukot na guyabano kahit inisnab ito ng aking mga anak. Nakita kasi nilang maitim na ang kalahati ng sukol sa pagkahinog na prutas nang katasin ko. Namumunga na rin ang isang puno ng niyog. Nasubukan ng aking pamilyang kumain ng buko hanggang magsawa.

Buong taon, kahit paano, may naaani ako mula sa aking mga punongkahoy. Buong taon namumunga ang bayabas, na inilalaan ko sa mga ibon ang bunga. Agosto pa lang, may bunga na ang rambutan, pero bandang Oktubre pa iyon mapipitas. Sa Hulyo, araw-araw akong may nakakaing atis – may *second round* ang pamumunga sa Oktubre (hindi nga lang kasindami ng nakukuha ko sa *first round*). Mayo kami umaani ng langka. May nalalaglag na bunga ang santol noong Hunyo hanggang Agosto. Enero namunga ang punong mangga sa harap ng bahay. Kapag namunga pa ang pitong puno ko ng mangga, baka magkabungang-araw kami.

Kaunti lang mamunga ang aking mga puno, pero itinuturing ko iyong biyaya. Biyaya ng panahon. Dumaan ang panahon, at nagbunga ang aking ipinunla.

Marami nang namatay sa mga nauna kong itinanim na mga puno. Iyon ang batas ng kagubatan – matira ang matibay. Noong bagyong Reming, kapwa humilig pakanan ang magkatabing puno ng langka at guyabano. Pinutulan ko noon ang langka, ngunit hindi ko pinutulan ang guyabano. Magkasinlaki sila noon. Ngayon, ang katawan ng guyabano ay kasinlaki ng binti ko, samantalang ang langka ay binti lamang ng bata ang kasinlaki. Saanmang gubat, kaya-kayahan ang maliit. Matapos linggisin ng isang malaki ang ugat ng langka, naging pain ito sa anay. Isang aral ito sa akin. Hindi ko sabay pinutulan ang magkatabing puno. Hinayaan kong makaungos ang isa. May nakalamang, kaya hindi patas ang laban.

Nauna ko nang ipinaputol ang dalawang makopa sa gawing kanan ng lote. Hindi ko kayang tabasin sapagkat ganggahita na ang laki ng puno. Gusto kong lumaki ang katabi nitong mga puno ng kalamansi.

Hindi ko alam na makopa pala ang aking itinanim. Sabi ng aking ina na siyang nagbigay nito sa akin, rambutan daw ito. Nang pinuna kong bakit iba ang dahon, ibang klaseng rambutan daw kasi ito. Maharlika. Mahal nga daw ang pagkabili niya, dahil ibang klase nga.

Pinili ko ang lugar na pinagtamnan – iyong matatanaw mula sa labas ng aming bakuran. Nilaliman ko ang hukay at nilagyan ng maraming compost. Nang namunga, saka ko nalamang makopa pala.

Maganda ang makopa, kung sa maganda. Pero hindi namin masyadong kinakain. Lasang styrofoam. Ayaw ko mang kumitil ng puno at sayang ang ilang taong inilagi nito sa mundo – kailangan ko itong patayin sapagkat maliit lang ang aking gubat. Wala puwang dito, ang inakala kong ginto, iyon pala’y tanso.

Gayunman, nakonsensiya akong lubusang patayin ang mayabong na makopa. Ipinaputol ko na lang na walang itinirang dahon at sanga, Lumaki ang katabing kalamansi at walang tigil na namunga sa loob ng dalawang taon. Pagkaraan ng bagyong Ondoy, biglang natuyot. Masyadong nababad ang mga ugat? O namamatay ang punong hindi inaani ang bunga?

Muling sumirit ang tinabas kong makopa. Malalim at matibay ang ugat ng macopa. Kahit anong tabas, tumutubo pa rin ito. Pero tulad ng isang artistang nawala sa kamalayan, mahihirapan nitong mabawi ang dating kinang. May nagpayong talupan ko ang puno at tiyak mamamatay ito. Nagtitipon pa ako ng lakas ng loob na gawin ang gayong kalapastanganan. Samantala, pinakapitan ko ito ng orchid upang maghunos-dili ako, upang sa susunod, kapag natutuksong mang-upat, matitigilan ako.

Bawat puno sa aking gubat ay may karapatang mabuhay – iyong mahihina at sinasabing may taning ang buhay tulad ng langka, guyabano at papaya, parati kong binibisita, na parang dumadalaw sa maysakit. Hindi naman ngayo’t mahina, pababayaan ko na lang na mawala sa aking gubat.

Ang maipupuri ko sa aking mga puno, kani-kaniya sila ng diskarte upang masakitan ng araw. Nabubuhay kahit siksikan, na parang mga pasahero sa MRT tuwing *rush hour* – nagkakabangga ang mga katawan, tumitingala upang hindi mahigop ang hininga ng katabi.

SA KABILANG BAKOD

MARIRINGAL ANG BAHAYANG SUBDIBISYON SA KALIWA, HARAP AT LIKOD NG aming bahay. Naka-*manicure* ang mga bakuran. Naggagandahan ang bakod. Mga pinakahuling modelo ng kotse at van na nasa kanilang garahe. Malalaking tao ang aking kapitbahay sa subdibisyon, kabilang ang ilang kongresman, huwes, heneral, abogado, at marami pang ibang sikat na nababasa sa diyaryo o kaya'y napapanood sa telebisyon.

Alangang-alangan ang aming bahay sa subdibisyon. Mukha itong bahay ng isang naubusan ng pondo. Hilamos lang ang pinta sa magaspang na palitada ng pader. Walang nakakabit na mamahaling materyales. Payak na payak tulad ng isang babaeng wala na ngang polbo at kolorete ay wala pang maayos na saplot. Gayunman, ipinagmamalaki ko ang aming bahay sapagkat mag-isa ko itong ipinatayo. Para itong taong pangit nga, ngunit may karakter. Ang aking gubat ang nagbigay ng kaibang katangian sa aming bahay. Kinurtinahan nito ang mga bintana. Tinabingan ang magaspang. Dinugtungan ang kapos.

Ang aming subdibisyon ay napapalibutan ng bahayang iskuwater. Gusgusin at tagpi-tagping bahayan ang nasa gawing kanan ng aming lote. Nasa tabi kami ng mataas na perimeter wall na hanggahan ng subdibisyon at bahayang iskuwater. Alangan sa subdibisyon, tampok sa iskuwater ang aming tahanan.

Gusto noon ng aming *contractor* na taasan ang perimeter wall na sumasakop sa amin upang ikubli ang nakapanlulumong tanawin. Hindi ako pumayag, dahil didilim sa amin at baka tumaas lang ang bahayang iskuwater na nakadikit sa aming pader. Pinalagyan ko na lamang ng *barbed wire* -- isang metrong nakatayo at kalahating metrong nakayuko. Bukod pa ito sa *barbed wire* na nakapaikot na parang bola sa kahabaan ng perimeter wall na sumasakop sa aming lote.

Natatanaw mula sa ikalawang palapag ng aming bahay ang bahayang iskuwater. Yari sa tagni-tagning plywood at yero-plantsado ang karamihan, pero may mangilan-ngilang *semi-concrete*. Kung paano-paano na lang hinati ang kanilang lote. Walang kalyeng matanaw, kung mayroon man, natayuan na rin iyon ng bahay. Ang makipot na pagitan ng mga bahay ang kanilang daanan.

Nagsisi ako, kung bakit, hindi ko pinataasan ang sumasakop sa aming perimeter wall. Hindi ko na iyon puwedeng ipagawa ngayong ubos na ang aking pondo. Hindi lang pala magnanakaw ang dapat kong pangilagan,

kundi pati sunog. Naalala ko ang ipinahiwatig ng isang kaibigang opisyal ng isang malaking bangko: puwedeng sunugin ang bahayang iskuwater kung gusto silang paalisin ng may-ari ng lote.

Sa bubungan ng iba pang bahayang iskuwater, pumapagaspas ang mga damit sa sampayan. Hindi kaya ang idea ng *roofdeck* ay nagmula sa kanila? Marami silang gamit sa kanilang bubong. May mga hollow block o kalbong gulong ang parang ipinampako sa atip. Ang iba, ibinodega sa bubong ang mga gusgusin at malamang, sirang electric fan, washing machine, refrigerator at bisikleta.

Sa gawi pa roon, kung saan natatanaw ang Commonwealth Avenue, mas makapal at mas dikit-dikit ang tagpi-tagping bahayang iskuwater.

Madalas akong mamalikhata pagtanaw sa bahayang iskuwater, sapagkat ang dating mababang bahay ay biglang tumaas. Minatyagan ko ang kanilang paraan ng pagdagdag ng ikalawang palapag. Una, naglalagay sila ng poste sa bubong. Kamalamala mo, tumaas na ang kanilang bahay. Malamang, mga karpintero ang karamihan sa kanila.

Naging kabatian ko ang matandang babaeng nakita kong nagsasampay sa ibabaw ng kanilang bubong. Nakayuko siyang nakatuntong sa bubong at nakatingala akong nakayapak sa lupa kung kami'y mag-usap. Siya si Aling Toyang. Ayon sa kaniya, ang lupang kanilang kinatitirikan ay pag-aari ng isang dating kilalang doktor sa mata. Nasa Amerika na ang doktor at hindi na umuwi ng Pilipinas. Hindi ko naman mausisa kung sino ang nagpatira sa kanila roon. Siguro, nagkayayaan lamang sila, tulad ng nangyari sa isa kong pinsan. Pinatira lamang ang pinsan ko sa lote ng isa naming kamag-anak na nasa Amerika -- kung sinu-sino na ang kaniyang niyakag magtayo ng bahay sa lote. Hindi totoo sa Pilipino ang kasabihang: *blood is thicker than water* dahil kahit tubig na relasyon natin, may bahid rin ng dugo, kaya malapot din.

Akala ko, maiingayan ako sa kapitbahay na iskuwater. Hindi naman pala. Mas nagugulantang pa ako sa busina ng mga kotse ng kapitbahay kong taga-subdibisyon. Parati yatang binabalisawsaw ang kanilang mga drayber. Madalas ding magdaos ng *swimming party* para sa mga bata ang isa sa dalawang kapitbahay ko sa likod. Nakabubutas ng *cardrum* ang tiliang Ingles-yaya.

Madalas, may bumibirit ng mahihirap na awitin sa bahayang iskuwater. Malakas ang boses na parang nagpapadiskubre sa *talent scout*. Maganda naman ang kanilang tinig kahit madalas sumablay sa pagbigkas ng salita.

May isang bahay roon na dating may pulang bandilang wumawagayway sa bubong. Hindi ko na natanaw ang bandila mula nang nabalitang nagtalaga ng sundalo sa mga baranggay upang suyunin umano, ang masasamang-loob at rebelde.

Maingay sa bahayang iskuwater tuwing nalalapit ang halalan. Maya't maya, may nagtutungyaw sa *loudspeaker* na hinihingi ang kanilang boto. Sa gabi, sumasabog ang kuwitis. Magpapako ng pangako ang bulaang kandidatong basa man ang papel ay dinadayo, dahil may karay na mga artistang walang ningning.

Kung Kuwaresma, may palit-palitang nagbabasa ng pasyon sa buong maghapon at magdamag. Madalas ding may pinaglalamayang bangkay. Ang paraan yata ng pakikiramay ng magkakapitbahay doon ay sindihan ang kanilang ilaw at magsugal. Maingay ang sutsot at saway ng matatanda, kaysa tilian ng mga batang naghahabulan.

May isang bahay doon na sementado ang bubong. Mga tinastas na sako ng bigas ang ginawa nilang dingding. Doon, madalas may nag-iinumang kalalakhian. Hubad-baro. Pamormingan. Kinakanta nila ang kanta ng mga banda. Inireklamo yata sila ng mga taga-subdibisyon sapagkat matagal nang hindi ko sila naririnig.

Naalala kong noong bagong lipat kami, pinalagyan ko ng barbed wire ang itaas ng perimeter wall ng lote sa tapat na pag-aari ng aking kapatid. Nilapitan ako ng isang lalaki na nagpakilalang drayber siya ng kongresman at doon umano siya nakatira sa bahayang iskuwater. Itinuro niya ang isang bahay na nakadikit sa pader ng aking kapatid. Tumatawid lang daw siya sa bubong na iyon.

Ayon sa kaniya, ninakawan ng materyales ang kapitbahay naming may *surveillance camera*, noong kasalukuyang ipinagagawa ang bahay nito. Sa harap mismo nila, idinaan ang mga inodoro at lababo. Wala silang nagawa. Pero noon iyon. “Nakita n’yo, hindi kayo nanakawan noong nagpagawa kayo. Naubos na ho’ng magnanakaw d’yan.”

Sa tono ng kaniyang boses, parang may kinalaman siya at ang kaniyang amo, sa pagkaubos ng magnanakaw. Pagkaraan ng ilang araw, nakita kong ginugupit niya ang isang bahagi ng ipinakabit kong barbed wire. Sumampa sa pader at tumawid sa bubong ng iskuwater.

Pinalagyan ko ng patayong yero ang daanan niya. Pero, pagkaraan lang ng isang-araw, nawala ang yero. Malakas niyang sinabi sa kapuwa niya drayber na naglilinis ng kotse sa kalye sa tapat ng aming bahay, habang nakatingin sa amin: “Akala mo naman, may mananakaw sa kanila!”

Natawa na lang ako. Tulad ng sinabi niya, wala namang mananakaw sa amin. Praning lang ako. Bago kami nakawan , ang mayayaman muna naming kapitbahay.

Kung nagkakabisita kami, parati nilang pinupuna ang bahayang iskuwater. Itinatanong nila kung hindi kami natatakot. Takot ako noong una, noong hindi ko pa kilala ang ilan sa kanila. Pero ngayong kilala ko na sina Aling Toyang at ang ibang umaamot sa aming gulayan, kampante na ako. Lalo na, nang sabihin ng anak ni Aling Toyang na hindi sila katalo ng magnanakaw dahil takot sa kapatid niyang pulis. Kung hindi makadikit sa kanila, hindi makatatawid sa amin. Isa pa, ang kapitbahay naming kongresman ay 24-oras na may bantay sa labas ng kanilang bakuran. Siguro naman, idadamay na niya kami sa kaniyang babantayan.

Upang ikubli ang tila concentration camp na dating ng aming bakuran, nagtanim ako ng mga madahong halaman sa aming pagitan ng bahayang iskuwater. Nagpaakyat ako ng sampagita, ampalaya at sitaw sa bakod. Sinabi ko kay Aling Toyang na malaya silang kumuha ng bunga o dahon kung kanilang kailangan.

Habang lumalalim ang pakikipagkaibigan ko sa kapitbahay kong iskuwater, lalong bumababaw ang pakikitungo ko sa mga kapitbahay kong taga-subdibisyon. Nasa dead-end ang aming lote kaya't bihira akong may makitang kapitbahay, maliban sa kanilang mga drayber na pumaparada sa katapat naming kalye at sa mga kasambahay na nagtatapon ng basura.

Nagkaroon pa kami ng *cold war* ng isa kong kapitbahay. Tinamnan ko ng aratiles ang bakanteng lote ng aking kapatid na katapat ng aming bahay. Nang lumaki ang puno, maraming batang iskuwater ang nangunguha ng bunga. Nagbigay din ito ng lilim sa kalye, kaya't doon pumaparada ang mga sasakyang umapaw na sa garahe ng iba kong kapitbahay.

Ipinaalam sa akin ng isang kapitbahay na ipatatabas niya ang puno ng aratiles. Mayroong daw iyong alupihang maliliit (*millipede*). Baka daw magkasakit ang kaniyang mga anak. Pumayag naman akong tabasan nila ang puno kahit alam kong wala namang dalang sakit ang alupihan, maliban kung iyong hawakan. Tulad ng ibang insekto, upang ipagtanggol ang sarili, may inilalabas itong lason. Gayunman, tumutulong ang mga alupihang ito na buhaghagin ang lupa. Hindi naman ngayo't may alupihan ang puno, papatayin na. Kung may kuto ba ang isang tao, papatayin mo na siya, hindi ba't kukutuhan mo lang o gagamutin ang kuto?

Bakit kaya parating pinagdidiskitahan ang mga puno? Pinagtataguan ng magnanakaw. Makalat. Akyatan ng magnanakaw. Naninira ng bahay. May batayan naman ang mga akusasyong ito, pero hindi katwiran upang huwag magtanim ng puno sa kanilang bakuran. Ang lahat ay may paraan. Nasa atin bang kamalayan ang magalit sa puno? May kaugnayan ba ito sa ating kuwento tungkol sa kapre?

Naalala ko ang matandang puno ng sampalok sa dating bahay namin sa kampus. Sinabi ng pinaglilinis namin ng bakuran, na may namataan siyang umuusok sa puno ng sampalok. Pinatotohanan din ito ng matandang nagtitinda ng puto. Tumanda na siya sa paglalako sa kampus at may nakita nga umano siyang napakalaking taong may sumpak na tabako. Nakahiga ang lalaki sa malaking sanga sa pinakatuktok ng puno. Gayon kung ilarawan ang kapre sa mga kuwento, di ba?

Nagtatanim din naman ang mga tao ng mga punong karaniwang natatagpuan sa parke, tulad ng *Indian Tree*, *Madagascar Palm*, *Benjamin Tree* at kung anu-ano pang punong, totoong maganda, pero hindi likas sa atin, at hindi namumunga. Hindi ba't puwedeng taguan rin ng magnanakaw, sumira ng bahay, at magkalat ang mga dayuhang punong ito? Maaring magdala pa ang mga ito ng mapaminsalang insekto o bumago sa balanse ng Kalikasan. Sabagay, hindi naman ako siyentista, isa lang gumagamit ng bao. Ayaw lang yata natin ang ating sariling mga puno, sapagkat baka may humimpil doong kapre na para bang ang kapre, hindi maninirahan sa banyagang puno. Sana, ang kuwento ni Maria Makiling ang pumasok sa ating kamalayan. At sana, magkaroon pa ng mga kuwento tungkol sa pag-aalaga ng kalikasan. Kung nalalapit na ang Pasko, nagpapadala ng regalong pagkain ang aking mga kapitbahay sa subdibisyon. Naalangan akong gumanti ng regalo. sapagkat simple lamang ang mga alam kong luto at hindi ako gumagawa ng pastries o cake. Mahirap ang aking pinagmulan, at sa amin, hindi uso ang nagreregal. Regaluhan man kami, hindi kami nakikipagpalitan. Naisip kong ang ihandog ay ang aking sinulat na nobela at ang koleksiyon ko ng mga kwento. "Writer pala kayo" sabi ng isang kapitbahay.

Pinuri niyang ibang klaseng tao ang mga manunulat, pagkatapos, idinugtong niyang, hindi siya nagbabasa ng Tagalog. Maliban sa pasasalamat ng mga nabigyan ko ng libro, wala akong narinig na puna o papuri. Hinulaan kong hindi nila binasa ang handog kong libro.

Ngayon, dahil hindi nga ako gumaganti ng regalo, wala nang nagpapadala ng aginaldo tuwing Pasko. Natakot sigurong, baka bigyan ko uli ng libro, matagpuan pa nila roon ang kanilang katauhan.

Binigyan ko rin ng libro sina Aling Toyang. Tuwang-tuwa sila ni Rey. Binasa nga ni Aling Toyang, sapagkat sinabi pa niyang katulad ng isang kuwento ko ang nangyari sa kanila. Hindi ko alam kung dapat ba akong matuwa nang sabihin ni Rey: “Nagsusulat pala kayo! Puwede kayong magsulat sa komiks. Buhay na naman ang komiks, alam ba ni’yo?” Nagdodrawing siya sa komiks at kung minsan, siya ang sumusulat ng teksto ng iginuhit niya. Ipinakita niya sa akin ang koleksiyon niya ng mga lumang magasing *Bulaklak*, *Aliwan* at *Lidayway*.

Oktubre pa lamang, nakakabit na ang pamaskong ilaw sa bahayang subdibisyon. Hindi kami nagkakabit ng ganoon dahil nagtitipid kami sa koryente. Katwiran ko, marami kaming puno, kaya hindi namin kailangan ang *Christmas Tree*. Subalit ang apo kong si Julian ay parating nakatanaw sa kumukutitap na ilaw sa katapat naming bahay. Nagpipilit siyang lapitan iyon. Baka kailangang kahit paano, magkabit kami ng ilaw-pamasko. Pero, ikakabit ko lang iyon, sa pagpasok ng Simbang Gabi, tulad ng aking nakagisanan.

Sa bahayang iskuwater, hapon pa lamang, maririnig na ang mga batang nagka-caroling. Kung bakit iba ang tunog ng awiting Pamasko kung mga bata ang kumakanta kahit panay Jingle Bells lang ang kanilang inaawit.

Hindi bata ang nagka-caroling sa subdibisyon na nagpapasabi muna na magka-caroling sila sa ganoon at ganitong araw. Hindi puwedeng barya lang ang iabot sa kanila. Maski isandaan pa siguro, baka kantahan ka paglayo ng: “Thank you, ang babarat ninyo.”

Pagsapit ng Bagong Taon, ang gaganda ng sinisindihang luses ng mga taga-subdibisyon. Pinanonood namin noong una mula sa roof deck ang pagsaboy ng iba’t ibang kulay na bituin sa kalawakan. Kabi-kabila ang dagundong ng paputok. Sabi ko sa aking mga anak, tahimik lang kaming manood dahil baka mapansin ng mga kapitbahay na bale kami pala ang ipinagsindi nila ng naggagandahang luses.

Mula nang lumipat kami rito sa aming bagong bahay, dalawang beses nang nagkasunog sa bahayang iskuwater. Iyong una, hindi natuloy dahil naagapan ng mga kapitbahay. Ang pangalawa na kamakailan lang nagyari, pagtawag ko sa bumbero, mayroon na raw tumawag at parating na. Talagang

kinabahan ako dahil ang lapit-lapit lang sa amin ng sunog. Nagkataong butas pa ang aming hose at sira ang gripo sa labas. Tinigmak ko ng tubig ang aming mga pader pati ang kina Aling Toyang.

Napanood ko sa telebisyon ang ulat tungkol sa sunog kinagabihan. Apatnapung bahay pala ang natupok at mahigit dalawang oras itong tumagal. Maliban sa matandang nawalan ng malay at batang nawawala, walang nasaktan. Hindi nakapasok ang trak ng bumbero dahil makipot ang daan pero nagtulong-tulong ang mga tao sa pag-apula ng apoy. Timba-timba nilang sinabuyan ng tubig ang nasusunog na mga bahay. Buhay pa rin ang *bayanihan* sa bahayang iskuwater. Ang bahayang iskuwater ay gubat ng makatuturang mga kuwento. Ito rin ay aking gubat.

Pambihira ang aking kapalaran! Ang kinatatakutan ko noong iskuwater ay siyang kasundo kong kapitbahay, samantalang ang mga taga-subdibisyong kapitbahay, mukhang hindi ko makakasundo. Ginusto ng isang Matalino na tumira ako sa ganitong lugar, upang hindi ko malimutang, sa kabila ng bakod, iba ang pamumuhay.

NAGLIPANA SA GUBAT

UNTI-UNTI, NAGKARON NG MGA HAYOP SA AKING GUBAT. NAGTANIM AKO NG mga masipag mamulaklak na halaman para imbitahin ang mga bubuyog nang mag-pollinate sila ng tanim kong mga halamang-gulay. Nagpapalaboy ako ng mga tirang kanin at tinapay kaya't dumayo ang iba't ibang uri ng ibon. Bukod sa pangkaraniwang maya, mayroon ding tarat, batu-bato at maria kapra. Takot ang pusa, kahit pa ang aso, sa maria kapra. Parang eroplano ito kung bumulusok paikot sa puwet ng aso't pusa.

Nakapagtata kang pares-pares ang nagpupuntang hayop sa aking gubat. Magkapares ang kalapating, mistulang espiritu santong, nakasampa sa pinamatarik na bahagi ng aming bubong. Magkapares ang maria kaprang, tila mga sirkerong nagbabalanse sa umuugoy na dahon ng niyog. Magkapares ang mga pusang tila *star-crossed lovers*. Parating kagampan ang babae at ang lalaki ay parating may sugat sa leeg. Magkapares ang asong *mini pinscher* na tila duwendeng *doberman*. Putpot ang buntot, makislap ang balahibo pero mistulang patay-gutom kung habhabin ang aming basurahan.

Sa tag-ulan, maraming susong kinakain ang dahon ng halaman. Kasama ang aking apong si Julian, kinolekta namin ang mga suso. Noong una, pinupukpok namin ito hanggang sa madurog. Nakadidiri at masamang

halimbawa sa aking apo. Dapat, kung kailangang patayin ang hayop, mabilis at hindi masakit na paraan. Naalala ko ang ginagawa ng aking ina sa suso. Asin ang pampatay niya rito.

Niyaya ko si Julian na maghanap kaming muli ng suso. Siyempre, tuwang-tuwa ang bata. Nang marami-rami na kaming natipon, binubudburan ko ng asin ang mga iyon. Tumiklop ang mga suso at nagtago sa kanilang kuweba.

Kinabukasan, si Julian pa ang nagpaalala sa akin sa mga suso. Wala nang laman ang kuweba. Hinugasan ko ang mga basyong suso. Pinagdugtong-dugtong ni Julian ang mga iyon na parang nakaparadang mga sasakyan.

Habang minamasdan ang aking apo, naisip kong, balang-araw, maaalala niya ako, tuwing may makikita siyang suso. Hindi ba't magandang alaala ang may kaugnayan sa kalikasan? Balang araw, baka wala nang suso, wala nang maria kapra – may iba nang lahi ng mga itong susulpot -- ngunit maiiwan ang masayang alaala ng napagkitang hayop ng ating kabataan.

May magandang karanasan si Julian sa alitaptap. Tinakot siya ng kaniyang yaya sa multo. Kahit anong sabi kong walang multo, takot pa rin siya sa dilim. Nang minsang matulog siya sa amin ay biglang nawalan ng koryente. Upang mawala ang kaniyang takot sa dilim, kinarga ko siya sa tabi ng bintana at sinilip ang kadiliman. Napansin niya ang kumukutitap na alitaptap. “Ilaw! Ilaw!” hiyaw niya. “Alitaptap ‘yon. Firefly,” paliwanag ko.

Pilit niya akong niyayang hulihin namin iyon. Hindi siya natakot nang lumabas kami sa kadiliman. Tili siya nang tili habang hinuhuli ko ang alitaptap. Pinasilip ko sa kaniya ang liwanag nito sa dilim ng tikom kong palad. Nang ilahad ni Julian ang aking kamay, lumipad nang mababa ang alitaptap. “Huli mong taptap!” “Bayaan natin siya, para may ilaw dito sa labas.”

MGA DAMO

IIANG BUWAN NA KAMING NAKALIPAT SA AMING BAGONG BAHAY, HINDI KO PA maitanim ang mga dala kong punla at buto. Para akong astronaut na naghahanap ng palatandaan ng buhay nang tumuntong ako sa ibang planeta.

Wala halos malakaran noon sa aming lote dahil nakahambalang ang kalat at ang tirang materyales. Bato, buhangin, basura, tumigas na halo ng semento, retaso ng yero, plastic na tubo. May nakaipit na mga supot na plastik, alambre o sako sa nanggigitatang lupang putik. Wala ni isang puno. Sa dami ng basurang naitapon sa lote, wala man lang bang naligaw na

buto? At ang nagsigawa sa aming bahay – doon sila sa lote nagluluto noon. Masamang palatandaan -- wala man lang sumibol sa tiyak na may naitapong buto ng kamatis, sili, ampalaya o kalabasa.

Nabuhayan ako ng loob nang namataan kong may ilang uri ng damong tumutubo sa ilang bahagi ng lote. Tinukoy nito ang mga puwede kong pagtamnan. Kung saan sila namuhay, doon ako naghukay. Iyong mga parte ng lote na walang damo, hinukay ko ng mas malalim at saka nilagyan ng garden soil. Ipinakalat ko sa buong bakuran ang tirang buhangin at graba. Ipinabasag ko ang mga namuong semento at ginawang lakaran. Pagkaraan ng ilang linggo, sumibol ang mga itinanim ko. Nagsulputan ang gabe, at kumalat ang damo. Kailangan lang palang, may maglinang ng lupa. Matigas ang lupang putik kaya't kailangang basagin upang makahinga ito. Anupa't pagkaraan lang ng ilang taon, wala nang palatandaan ng dating kondisyon ang aming bakuran. Salamat sa damo.

Damo siguro ang katumbas ng matibay na tao. At tulad ng tao, maraming uri ang damo. May malambot. May matigas. May matangkad. May mababa. May gumagapang. May tumataas. Ang nakahahanga, kahit pa tapak-tapakan, nasadlak sa pinakamasamang kondisyon ng lupa, namayani pa rin. *Survivor* di ba?

Hanggang ngayon, pinababayaan ko ang mga damong tumubo sa aking gubat ngunit hindi ko sila pinaghahari doon. Ako ang gobyerno sa aking gubat at pain ko sa insekto ang damo. Sila ang dinudumog ng insekto sa halip na halaman ko. Ang lupit, di ba? Para silang mga rebelde na minaliit ko ang kakayahan. Gayunman, todo-bantay ako. Baka isang araw, sa tibay nila at kakayahang dumami, magising na lang akong okupado nila ang buong gubat.

Maraming klase ng damo ang hindi matatagpuan sa aking gubat tulad ng makahiya at amorseko. Sadyang inalis ko ang ganitong damo sapagkat sila'y sandatahan at kapag pinatuloy, baka manakit. Ang talahib ang hindi ko lubusang mapaalis. Nahirapan talaga akong gapiin ang talahib. Kahit ko pa bunutin at makuha ang bukol-bukol nitong ugat, tumutubo pa rin. Pasahero ng hangin ang buto ng talahib kaya mahirap ubusin. Isinasama ko na lang ang mga dahon nito sa mga inilalagay kong bulaklak sa plorera.

Parati kong binubunot ang mga damong tumataas at ginagawa iyong pataba. Iyon namang maganda, tulad ng *carabao grass* at *clover*, pinababayaan kong latagan ang buong gubat.

May mga damong maganda ang bulaklak at pinatutuloy ko sa aking gubat. Problema lang, pagsumingit sa paso, tinatalo ang talagang may-ari ng paso dahil sa mas makapal at matibay ang kanilang ugat. Talagang nilulupig ko ang ganitong damo – sapagkat maganda nga ang bulaklak, pero ito’y may niyurakan.

PAG-AABONO

HINDI AKO GUMAGAMIT NG MGA NABIBILING ABONO. MADALAS AKONG BIGYAN ng pataba ng ilang kamag-anak at kaibigan, pero hindi ko pa nasubukang gamitin. Ni hindi ko na nga matandaan kung saan ko itinago ang mga iyon. Ang bale abonong ginagamit ko ay iyon lamang ginagawa kong compost.

Ang mga tuyong dahon at sangang tinatanggal ko ay inilalagay ko sa mismong halamang tinanggalan ko. Kung malaki ang dahon, ginugupit ko. Binabali ko ang mga sanga bago ko ilagay. Ang pinagwalisan ko, puwera ang mga nawawalis kong hindi nabubulok, ay inilalagay ko rin sa mga halaman.

Ang mga nabubulok na basura’y inilalagay ko sa ipinagawa kong malalim na flower box sa palibot ng aming bakuran. Doon ko rin inilalagak ang mga malalaking pinagtabasan ng mga puno at halaman. May isang parte ng *flower box* na nilaan ko sa binubulok kong saha at dahon ng saging. Iyon ang patubuan ko ng kabute.

Doon sa *roof deck* at *balcony*, winawalis ko ang lumot ng sahog at iyon ay inilalagay ko sa mga halaman. Sa tag-ulan, makapal ang lumot at mahirap kunin. Sa tag-araw, napupulbos ito. At iyon ang panahong inaani ko ang lumot. Bawat araw, may nakatalagang halamang aking binibiyayaan.

Hangga’t maaari, hindi ako gumagamit ng hose sa aking pagdidilig. Tinitinggal ko ang tubig ng isang araw upang maalis ang *chlorine* bago ko ipandilig. Iniipon ko rin ang tubig-ulan sapagkat nabasa kong may *nitrogen* ang tubig-ulan. Hindi naman delikadong magkaroon ng lamok. Narinig ko sa isang *scientist*, na tatlong araw bago maging lamok ang kitikiti. Kaya bale, binitag ko lang ang kitikiti, bago ko idinilig iyon sa halaman. Magiging pagkain pa ng ibon ang kitikiti. Kaya’t kahit marami akong halaman, hindi malamok sa aking gubat.

Kahit pa may bird-flu, winawalis ko ang puting butil na ipot ng ibon at inilalagay iyon sa halaman. Inilalagay ko rin ang dahong naiputan ng ibon.

Mabuting ginagamit kong taniman ang mga malinaw na plastic na bote ng softdrink kahit napapangitan ang aking isang anak sa mga ito. Sinasabi ko na lang na hindi ba niya alam na maski sa Europe at UD, uso ang non-conventional containers.. Pumapasok sa lalagyan nito ang sikat ng araw kaya

may tumutubong lumot na kasama ang halaman. Naging *self-sustaining* tuloy ito.

Kahit bawal magsiga, nagsisiga ako para paalisin ang mga insekto. Mas pinsala sa kalikasan ang insecticide kaysa usok ng siga. Kung may pupunang kapitbahay, ikakatwiran kong nag-a-aroma therapy lang ako. Mabango yata ang nasusunog na mga dahon ng bungangkahoy.

May nabasa akong ang hasang, bituka, at pinaglinisan ng isda ay mahusay na pataba. Halaluan umano ng pulot at iimbakin ng ilang araw. Ang katas nito ay ipandidilig sa halaman. Hindi ko ito magagawa dahil maselan ang pang-amoy ng aking mga anak. Saka, saan ako kukuha ng pulot?

Ang bunso na kumukuha ng eskultura ay gumawa ng *pond* na korteng nakangangang ulo ng pating. Sinlaki ito ng drum. Nilagyan niya ito ng mga isda at halamang dagat. Ang bilis dumami ng isda. Nagkaroon din ng mga suso. Tinatanggal ko ang suso. Araw-araw, binabawasan ko ang malumot na tubig at pinapalitan ng bago na tininggal muna ng isang araw upang sumingaw ang *chlorine*. Ang tinanggal kong tubig ay ipinandidilig ko sa halamang namumulaklak. Hindi ba, bale katas din ito ng isda? Mainam palang may *pond* sa bakuran, basta't lagyan lang ng isda. May palagiang pagkukunan ng abono. Hindi malamok dahil kinakain ng isda ang kitikiti. Pinalalamig din ng *pond* ang kaligiran.

Ang tirang beer, gatas, at kape ay ibinubuhos ko sa lupa. Gayon din ang hugas-bigas. Ang mga balat ng itlog ay iniluloblob ko sa tubig at dinudurog. Iyon ay ipinandidilig ko sa mga halamang nakasabit.

Maganda raw pataba ang dumi ng tao. Siyempre, *modern times* na tayo kaya hindi ko ito gagawin. Ibinabaon ko sa lupa ang mga tirang pagkain. Bale, nagbaon na rin ako ng ebak.

LIPAT-PASO

NAKAPASO ANG KARAMIHAN SA AKING HALAMANG ORNAMENTAL, LALO NA iyong mabilis lumaki. Ayaw kong makipaggitgitan pa sila sa mga puno. Kailangang laging pinapalitan ang lupa ng halamang nakapaso. Maliban kung sadyang pinupulyo ang halaman o iyong tinatawag na bonsai, mas mainam ding ilipat ito sa mas malaking paso kaysa dati. Bihira kong ginagawa ang paglilipat-paso o repotting.

Ang bawat paso ko -- gubat. Ilang klase ng halaman ang nasa isang lalagyan. May sitaw na sumingit sa paso ng gumamela, bukod pa ito sa dalawang magkaibang kulay na sitsirika. Pinababayaan ko ring magkaroon ng damo ang

aking halamang nakapaso. Huwag lang silang mas malaki pa at mas mayabong kaysa halaman, pinatutuloy ko sila sa aking pasong gubat. Magkayapos ang kanilang mga ugat. Kagulat-gulat na hindi sila nagpapatayan.

Ang napansin ko sa kanila, kung sila'y magkasampaso, sila ay nagtutulungan. Walang aphid ang rosas sapagkat, may kasampaso itong basil. Hilo siguro ang aphid sa amoy ng basil. Hindi makain ng ibon ang bunga ng siling labuyo dahil may katabi itong euphobia – baka natutusok ito.

Kung sakali at talagang kailangang palitan ko ang paso, binabasa ko muna ang lupa. Itinataob ko ang paso pagkaraan. Buong-buo kong nakukuha ang halaman at kaniyang mga kasama. Nakakulumpol ang kanilang mga ugat na sumunod sa korte ng paso. Kasama kong inililipat lahat ng kasampaso ng aking halaman. Ang tinatanggal ko lang ay iyong punla ng puno. Inililipat ko iyon sa ibang lagayan, inihahanda kong ipamigay sa sinumang gustong magtanim ng puno. Pagkaraan ng ilang araw, kapansin-pansing, mas masigla ang tubo ng halaman pati ng kaniyang mga kasampaso. Ano ba ‘yan! Hindi man lang namahay.

LAHING PAPAYA

PAPAYA LAMANG ANG ALAM KONG HALAMANG MAY KASARIAN. ANG BABAENG PAPAYA lamang ang namumunga. Ang lalaking papaya, namumulaklak lang. Papaya lang ba ang may kasarian? O ang halaman, may kakayahang, palutangin ang tunay nitong kasarian? Maski sana tao, may gayong kakayahan.

Karaniwang pinapatay ang lalaking papaya dahil hindi nga namumunga pero hindi ko ginagawa. May dahilan kung bakit may lalaking papaya at kahit hindi ko alam kung ano iyon, may kutob akong may gamit sila sa pagpapatuloy ng kanilang lahi.

Madalas akong makabili ng papayang matabang at may matigas sa loob – baka ang dahilan, pinuksa na ang lalaking papaya. Isa pa, may nabasa akong kailangang pares-pares ang tanim na punongkahoy upang makapag-*pollinate* ito at mamunga ng marami.

Ang kamag-anak kong kasumpaan ang lalaking papaya ang nagsabi, na ang ugat ng babaeng papaya ay pahalang, samantalang ang lalaking papaya ay may mahabang ugat na pababa. Magagawa raw babae, ang lalaking papaya, kung puputulin ang pahabang ugat nito bago itanim. Aba, nakakapag-*sex change* rin pala ang papaya. Malala nga ang *gender issue* sa lahing papaya. Kung maniniwala ka sa karma, baka ang maging lalaking papaya ang hantungan ng mga galit sa bakla.

Nadiskubre kong may mahinhing bango pala ang bulaklak ng lalaking papaya. Kaiba ang bango. Kung alin pa ang lalaki sa lahing papaya, siyang mahalimuyak at maganda ang bulaklak? Sabi ni Aling Toyang, gamot daw ito sa maraming sakit. Tinabunan ko ng buhangin ang puno nito bilang pasasalamat. Pero, pagkaraan ng tag-ulan, bumigay ito. Nabuwal na lang ito't sukat. Gayunman, nanatili pa ring buhay ang mga babaeng papaya kahit mga balo na. Kaunti lang sila ngayong mamunga. Maliit lang ang hinihingi ko sa lahing papaya – ang magkaroon ako ng sangkap sa tinola.

HALAMANG-GULAY

MAGALING MAGTANIM NG HALAMANG-GULAY ANG YUMAO KONG ASAWA. MARAMI at maganda ang kaniyang ani. Tiklis-tiklis ang nakukuha naming upo, ampalaya, talong, okra, petsay, letsugas, at kung anu-ano pa. Binubungkal niya ang lupa bago tamnan. Hinahaluan ng dumi ng baka o manok. Ginagambulang madalas at nilalagyan ng abono. Hindi ko siya magaya.

Samantalang ako, mahina lang ang ani sa tanim kong halamang-gulay. Sa paso o lata lang ito nakatanim. Sumingit lang ito sa halamang ornamental. Maigsi kasi ang buhay ng halamang-gulay. May dignidad itong mamamatay kung may kasampaso itong maganda at malagong halaman. Hindi masakit ang kaniyang kalansay .

Pinababayaan kong tumubo ang mga damo para sila ang atakihin ng mga insekto. Hinuhuli ko lang ang kaya kong hulihing peste. Ipinandidilig ko ang pinagsabunan ng damit sa pag-asang mahatsing ang insekto. Nagpapalaboy ako ng kanin at tinapay upang pumunta ang mga ibon. In-*assign* ko sa nga ibon ang paghuli sa mataas ang lipad at nangangagat na insekto.

Kaya naman, hindi maganda ang aking ani. Mapalad nang may limang makuhang bunga sa isang puno ng kamatis. Payat ang tangkay ng kangkong. Maiigsi ang bunga ng sitaw. Maliliit ang dahon ng petsay at mustasa. Kung bibigyan ako ng grado bilang magsasaka, lagpak ako. Gayunman, kahit paano, may nakukuha akong sangkap sa aking niluluto. Higit sa lahat, hindi ako napagod, manapa'y nalibang. Sa showbiz lingo -- hindi nag-*effort*, nag-*enjoy* lang.

SALA-SALABAT

MULA SA MGA BINTANA SA IKALAWANG PALAPAG NG AMING BAHAY, SALA-SALABAT ang mga sanga at dahon ng mga puno sa aking gubat. Magkakasama ang kanilang mga dahon kaya mahirap matukoy kung anong puno ang nakatanim

sa ganoong lugar. Sa tapat ng bintana ng aking kuwarto, nakayakap sa puno ng bayabas ang punong atis, at sumingit pa ang santol. Kaya minsan, paghila ko ng sanga ng bayabas, madidiskubre kong may hinog na atis. Hindi ko malalamang, may bunga na pala ang isang puno ng kalamansi, kung hindi ko natanaw ang nakasingit nitong tangkay sa dahon ng santol. Nang sungkitin ko ang bunga ng kalamansi, bumagsak sa aking paanan ang hinog na santol. Sungkit ako nang sungkit ng maliit, malaki ang nahulog.

MAINIT ANG KAMAY

PARATING SINASABI NG MGA NAKAKAKITA SA AKING MGA HALAMAN NA MALAMIG ang aking kamay. Kadalasan, idinudugtong nilang, mainit ang kanilang kamay, dahil hindi sila makapagpatubo ng halaman.

Hindi ako naniniwalang may mainit at malamig na kamay. Mayroon lang tamang pagtanim. Sa sandaling makapagpatubo sila ng halaman, magkakaroon sila ng tiwala. At kapag nasimulan nilang magtanim, hindi na nila titigilan. Sisiluin sila ng talinghaga ng halaman at bago nila napansin, nagka-*develop*-an sila ng halaman -- sapagkat ang halaman, tulad ng babae, lalong marikit, kapag minahal.

Maraming tao ang hindi kilala ang mga puno, lalo na ang mga kabataan ngayon. Mahirap asahang kaibiganin ng kabataan ang mga puno kung hindi ipinakilala sa kanila. Tulad ng pagkain ng gulay, kung ipinakikita ng matatanda na kinakain nila iyon, gagayahin ng mga bata. Hilig sa mga halaman ang magbabangon sa kagubatan.

Dalawang bagay sa mundo ang gusto kong ginagawa. Magsuat at maghalaman. Sa pagsusulat – nakasusulat nga ako, pero, ewan, kung magaling ako. Sa paghahalaman – sigurado ako, magaling ako, kung hindi man, napakagaling.